

A VÁLSÁGMECHANIZMUS ÚJ VONÁSAI

ERDŐS TIBOR

A közgazdasági elméletben a válságok vizsgálata szorosan összekapcsolódik a gazdasági ciklusok elemzésével. A mai kapitalizmusban mind a válságmechanizmust, mind az újratermelés ciklikus mozgását fontos sajátosságok jellemzik, olyannyira lényegesek, hogy ez a kérdés is felvetődik: mennyiben lehet a korábbi, klasszikus értelemben gazdasági válságról és újratermelési ciklusról beszélni.

Gazdasági válságok a II. világháborút követő periódusban is léteznek, ennek megfelelően a termelés – elsősorban az ipari termelés – periodikusan visszaesik vagy megtorpan. Mindegyik országban kimutatható legalábbis a termelés növekedési *ütemének* időszakos visszaesése. A gazdasági fejlődés ciklikus mozgása mellett szól a beruházások felgyorsulása, majd lassulása, esetenként visszaesése, a termelői kapacitás kihasználtságának és a munkanélküliség arányának hullámzása, az árukészletek és a megrendelések egymáshoz viszonyított arányának a ciklikus séma szerinti változása. A részvények árfolyamában is kimutatható a ciklikus hullámzásnak megfelelő mozgás, és többnyire a kamatlábak is csökkennek és növekednek attól függően, hogy a gazdaság a fellendülés vagy a recesszió állapotába jutott.

Kifejezetten a klasszikus újratermelési ciklusnak megfelelő képet kapunk akkor, ha a termelésnek nem az abszolút nagyságát, hanem a növekedési trendhez viszonyított mozgását ábrázoljuk. Ekkor a termelés alakulását mindegyik országban hol emelkedő, hol csökkenő görbe fejezi ki, ott is, ahol válság nem volt, ahol a termelés nem csökkent, hanem csak a növekedési üteme esett. Nem véletlen ezért, hogy mindenki ciklikusan alakuló termelésről beszél, hiszen a termelésnek, a beruházásoknak, a foglalkoztatottságnak, a kapacitáskihasználtságnak és a megrendelésállománynak a trendhez viszonyított változását kifejező görbék nagyrészt úgy mozognak, mint ahogyan a klasszikus ciklusban alakulnának. Sőt, a görbék elemzése alapján még olyan megállapítás is tehető, hogy sok országban lerövidült az egyes ciklusok időtartama. Igaz, a visszaesések egyhébbeknek mutatkoznak, a XIX. századi vagy a XX. század első harmadában létrejövő válságokhoz képest, ezzel szemben velük a mai kapitalizmusnak gyakrabban kell szembenéznie.

Nem tartom hibának, ha valaki a termelés hullámzását ciklikus ingadozásnak nevezi. Az újratermelési ciklus fogalmát szerte a világon ma is használják és a termelés, a beruházások, a rendelésállomány mozgását jelző görbéket mindenütt mint a ciklikus mozgás kifejezőit kezelik. Lényeges dolog azonban: számolunk-e azzal, hogy a termelés ingadozásainak sokféle közvetlen oka lehet, és hogy idővel a különböző hullámzást kiváltó tényezők szerepe jelentősen megváltozhat: bizonyos tényezők háttérbe szorulhatnak, mások előtérbe kerülhetnek.

A gazdasági ciklusokkal és válságokkal foglalkozó hagyományos marxista elmélet a tőkés újratermelés ciklikus alakulását az állótőke-beruházások periodikus ingadozásaival kapcsolja össze, mégpedig úgy, hogy a beruházások hullámzását nem valamilyen külső – exogén – tényezővel magyarázza. Eszerint a tőkés gazdasági rendszernek olyan a természete, hogy miatta a beruházásokban bármilyen konkrét okból bekövetkező hullámzások szükségképpen ismétlődnek. Mindenkor létezik a beruházásoknak valamilyen egyensúlyi növekedési üteme. Ha ehhez képest a beruházások növekedése gyorsabb, vagy ha a beruházások visszaesnek, elkerülhetetlenné válik a beruházások ingadozása az említett egyensúlyi növekedési ütem körül. Eltérően a vízbe dobott kő okozta hullámzások fokozatos kisimulásától, a kapitalizmusban a beruházások ingadozása nem gyengül szükségszerűen: számos tényező még erősíti is a hullámzások intenzitását. A ciklikus ingadozások erősítése irányában ható tényezők figyelembevétele alapján sok marxista teoretikus számára hosszú időn át logikusnak látszott az a következtetés, hogy a beruházásoknak és ezekkel együtt az egész termelésnek a ciklikus ingadozása tendenciaszerűen erősödik, tehát a válságok súlyosbodásával, vagyis mind mélyebb válságok kirobbanásával kell számolni.

Vitathatatlan a hullámzásokat erősítő pozitív visszacsatolások szerepe, mégis elhibázott volt az a következtetés, hogy a ciklikus kilengések mértékének szükségképpen és tendenciaszerűen növekednie kell. Hamis ez a következtetés még akkor is, ha a tőkés újratermelést úgynevezett „tisza modellben” vizsgáljuk: nevezetesen állam és külkereskedelem, valamint nem kapitalista-környezet nélkül. Ilyen modellben is számolni kell olyan tényezőkkel, amelyek a maguk részéről a kilengések mértékének mérséklődését magyarázzák. Néhány közülük: a) Ha a fellendülésben a bérből élők is megtakarítanak, ez anticiklikus tényező: mérsékli a profit növekedését a konjunktúrában, s a megtakarítás elköltése a válságban a profit és a termelés visszaesését fékezi. Megjegyzem, nem biztos, hogy a fellendülésben a bérből élők megtakarítása növekszik: a fogyasztói hitelek igénybevételével még túlköltekezésük is lehetséges: ebben az esetben vásárlásaik a ciklikus kilengéseket erősítik. b) A gyorsuló technikai fejlődés, valamint a termelés növekvő tőkeigényességének periódusaiban inkább a beruházások gyorsuló növekedése a valószínű, ilyenkor a beruházások és a profil arányának *növekedése és nem azok hullámzása* a szembetűnő. c) A gazdasági szerkezet átalakulása a viszonylag egyenletesen növekvő keresletet élvező ágazatok, szektorok javára a beruházások és a foglalkoztatottság egyenletesebb növekedésének irányában hat, ilyenkor is a ciklikus amplitudók és ezekkel együtt a válságok mérséklődése várható. Korunkban a terciér szektor nagy arányának igen nagy szerepe van a ciklikus kilengések csökkentésében.

A kilengések csillapítását előidéző legfontosabb változás mégis az, hogy az állam döntő fontosságú gazdasági tényezővé lépett elő. A nagyarányú állami szektor – mindenekelőtt a költségvetés – pusztán léténél fogva anticiklikus tényező, fékezi a fellendülést és főként a válságot erősítő kumulatív folyamatokat, ezért a beruházások és velük együtt a profit ingadozásainak lényegesen csökkennie kell. Ami nagyon lényeges: a profithányad és profitráta ingadozása nemcsak azért mérsékeltebb, mert a beruházások automatikus ingadozása az állami tevékenység hatására gyengébb. Az állami költségvetés egyenlege közvetlenül is befolyásolja a profit nagyságát: válságban a költségvetési deficit a profitot növeli, a netán aktív egyenlegű államháztartás a profitot az aktívum összegével

mérsékli. Ennek kettős jelentősége van. Először: tovább stabilizálja az üzleti várakozásokat, másodsor: megkönnyíti a válságból való kilábalást: mivel a profit már a beruházások emelkedése *előtt* nőhet, az üzleti kilátások javulásának nem annyira fontos feltétele a beruházások ismét meginduló növekedése: a válság után a személyes fogyasztás növekedése megelőzheti a beruházások növekedését, mégis növekedni kezd a kapitalisták realizált profitja, sőt esetleg annak aránya is.

A ciklus- és válságmechanizmus módosulása tehát *részben* azt jelenti, hogy az állami monopolkapitalizmus rendszerré válása miatt a beruházások automatikus ingadozásán alapuló ciklikus hullámzások sokat vesztek erejükből, ezért az ilyen alapon bekövetkező gazdasági válságoknak is viszonylag enyhébb lefolyásúaknak kell lenniük. Ennek a tételnek az érvényessége napjainkban is megvan, semmi korrigálni való nincs rajta. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert az 1974–75-ös világgazdasági válság láttán felmerült az a gondolat: az államnak a válságot enyhítő hatásáról szóló fejtegetések hamisak, szükséges ezért az állam anticiklikus szerepének újraértékelése.

A változások távolról sem merülnek ki annyiban, hogy a beruházások önmozgásán alapuló ciklikus amplitudók – főként a monopoltőkés állam gazdasági szerepe miatt – kisebbekké válnak. Legalább ekkora jelentőségű változás, hogy megnőtt a valószínűsége a gazdasági fejlődés „szabálytalan” ingadozásainak. Ezen azt értem, hogy a termelés és a beruházások erőteljes felfutása vagy megtorpanása, sőt visszaesése következhet be anélkül is, hogy erre a beruházások és a termelés automatikus ritmusa alapot adna. Röviden: különösen a mai kapitalizmusban az úgynevezett klasszikus ciklikus tényezők mellett számos egyéb tényező is magyarázza a gazdasági növekedés folyamatában bekövetkező ingadozásokat. Ez persze nem merőben új jelenség, az úgynevezett szabálytalan ingadozásokkal mindig számolni kellett. Az új az, hogy szerepük – különösen a II. világháborút követő periódusban – annyira megnőtt, hogy nagyon is kétségbe vonható: meg lehet-e érteni a termelés mai ingadozásait, a mai válságokat a klasszikus ciklus hagyományos marxista elmélete alapján.

Számos tényezővel magyarázható, hogy az említett szabálytalan ingadozások szerepe jelentősen megnőtt. A II. világháborút követő időszakban ezek között feltétlenül megemlítendő a megváltozott világgazdasági és világpolitikai helyzet: a szocialista gazdasági és politikai tömb létrejötte, több gazdasági és politikai vonzasközpont kialakulása, a gyarmati rendszer összeomlása, idővel a fejlődő országok egyes csoportjainak nemcsak politikai, hanem gazdasági önállósodása is. Gyakoriakká váltak a jelentős gazdasági igénybevételt is feltételező helyi, de világkonfliktussá mégsem fejlődő háborúk.

Érdekes módon az állam gazdasági tevékenysége is talajt teremt a szabálytalan ingadozások számára. Az állam nemcsak úgy jön számításba, mint a klasszikus típusú válságot mérsékelő fontos tényező. Kifejlődésével elkerülhetetlenné vált az arany kiszorítása a belső pénzforgalomból, a nemzetközi állammonopolista tendenciák pedig az arany szerepét a nemzetközi pénzügyekben először nagyon visszaszorították, később lényegében véve meg is szüntették. Ezzel együtt általánossá vált a belső inflációs ár-emelkedés, és a gazdasági bizonytalanságnak, valamint egyes országok gyors inflációs ár-emelkedésének a nemzetközi pénzügyek is fontos tényezőjévé váltak.

Az imént felsorolt tényezők a szabálytalan termelési ingadozások kedvező talajjául szolgálnak: ezekkel együtt „szabálytalan módon” fellendülés köszönhet be, megtorpanás jöhet létre, sőt válság robbanhat ki. Kérdés, hogyan tér el hatásukra a gazdaság hullámmása a klasszikus ciklus sémájától.

A legkézzelfoghatóbb és legismertebb a helyi háborúk kirobbanásának és befejeződésének hatása. A hatás közismert: a lokális háború kibontakozása sajátos boomot okozhat, megszüntetése pedig sajátos visszaesést. Az ilyen fellendülés nem a klasszikus ciklus sémájának felel meg, nem is magyarázható ilyen sémával, sőt vele az ilyen fellendülést követő visszaesés sem magyarázható! Az *állam* csinálja ezt a sajátos boomot és a válságot. Csupán a termelés és a beruházások alakulása egyértelműen ciklikus mozgásra mutat. A kép olyan, mintha semmi lényeges sajátosságról nem volna szó. De míg normális esetben visszaeséskor az állami vásárlások nem csökkennek, sőt az anticiklikus gazdaságpolitika keretében még emelkednek is, egy lokális háborút követő visszaesésben éppen az állami vásárlások esnek a leggyorsabb ütemben.

Azt a tételt, hogy az államnak destabilizáló hatása is van, az inflációs áremelkedések újratermelési hatásának figyelembevétele is erősíti. Korunkban az infláció világgjelenség, ma a tőkés világ gazdaságban egyetlen olyan ország sincs, ahol akár egy évben is stabil maradna az általános árszínvonal. A sok év átlagában számított átlagos inflációs ráták az 1960-as évek közepétől kezdve számos országban erőteljesen emelkedő irányzatúak, mert az idő múlásával az évi inflációs ráta növekszik. Az tapasztalható, hogy a munkanélküliség és a bér-ár spirális közötti összefüggést kifejező *Phillips-görbe* az idő múlásával mind magasabban fordul jobbra, azaz adott munkanélküliség mellett az infláció gyorsul, vagy másképpen, az infláció mind nagyobb arányú munkanélküliség mellett figyelhető meg. Az állandó, sőt gyorsuló infláció alapját az állam-monopolkapitalista rendszer teremtette meg, egyebek közt az aranypénzrendszer megszüntetése útján.

A mai belső értékkel nem rendelkező pénznek a krónikus infláció elterjedésében fontos szerepe van: a pénz gyakorlatilag nem kerül ráfordításba, a pénzforgalom nagyságát – pontosabban a forgalomban levő pénz mennyiségét – nem szabályozza az értéktörvény, az általános árszínvonal sem függ az értéktörvénytől. Az árszínvonal mozgása nagyrészt a termelékenység és az átlagos nominálbérek egymáshoz viszonyított növekedésétől függ. Mivel a vállalatok bérfizetésekor nem belső értékkel bíró pénzt adnak a munkából élőknek, az átlagos nominálbérek növekedési üteme a termelékenység növekedési ütemét akárhányszorosra is meghaladhatja. Erőteljes tendencia érvényesülhet az árak emelkedésére: közvetlenül a vállalatok oligopolisztikus helyzete, valamint a bérből élők, és a szakszervezetek nominálbérfelhajtó törekvése miatt.

Az inflációban és áttételeken keresztül a mai ciklusmechanizmusban fontos szerepe van az amerikai dolláron alapuló nemzetközi pénzügyi rendszernek is. Az 1960-as évek közepe óta mind nagyobb gondot okoz a dollár-bőség, ami az Egyesült Államok folyó-fizetési és tökemérlegének túlzott arányú passzívumára vezethető vissza: a dollárkiáramlás nagyobb, mint amennyi szükséges volna a bővülő nemzetközi kereskedelmi forgalom stabil árszinten történő lebonyolításához. A túlzott arányú kiáramlás és a túl nagyra megnövekedett nemzetközi dollártartalékok világszerte erősítik az inflációs tendenciát. Természetesen nincs a nemzetközi dollártartalékok növekedése és az inflációs

áremelkedés között közvetlen kapcsolatot. *Először*: a dollártartalékok bővülése nem vezet szükségképpen az egyes tartalékoló országok belső pénzforgalmában a pénzmennyiség emelkedésére. *Másodszor*: ha a dollártartalékok emelkedése nyomán a pénzmennyiség nő, nem biztos, hogy a pénzforgalom ugyanilyen arányban bővül: miközben a pénz mennyisége emelkedik, a pénz forgási sebessége csökkenhet. Fontos ugyanis, hogy a rendelkezésre álló pénzt vásárlásra fordítják-e, vagy az csak tétlen pénzként hever – készpénzként vagy bankbetétként. Hanem: a dollártartalékok felduzzadása mégiscsak fontos inflációs forrás: ilyen alapon a vásárlások hitelfelvétel nélkül is gyorsan nőhetnek, csupán dollárt kell átváltani belföldi pénzre. Ennek a mai, inflációra hajlamos bér-ár és ár-bér spirálissal terhes tőkés gazdaságban nagy jelentősége van: még viszonylag szigorú hitel-feltételek mellett is túl gyorsan nőhet a pénzforgalom, gyorsulóan nőhetnek az árak.

Most a gyorsulásra hajlamos inflációs áremelkedés *ténye* a fontos, itt nem vizsgálhatók részleteiben az infláció okai és mechanizmusa. Periódusonként és regionálisan az áremelkedés nagyon erőteljes felgyorsulása figyelhető meg. Ez különösen szembeszökő jelenség az 1960-as évek végén és főleg az 1970-es években. A felgyorsult általános áremelkedés már gondot okoz, lefékezése mindenképpen fontos, kiszámíthatatlan mi lehet a következménye. Külkereskedelmi szempontok is előírják az ármelkedés ütemének lefékezését, a gyorsuló infláció a külső gazdasági egyensúlyt – főként fix valutaárfolyam esetén – rontja. Az áremelkedés időnkénti visszafogása tehát elkerülhetetlen. Ezen alapulnak az úgynevezett stop-go ciklusok, legjellemzőbb példa rájuk Anglia gazdagsága, de az ilyen ciklusok más, pl. az európai országok gazdaságában is megfigyelhetők.

A stop-go ciklusok sem az állótoke-beruházások önmozgásán alapulnak, ezekben a döntő jelentőségű folyamat maga a gyorsuló majd lefékezett infláció, s a főszereplő pedig a monopoltőkés állam a maga fiskális és monetáris intézkedéseivel, váltakozóan expanzív és restriktív gazdaságpolitikájával. Restriktív intézkedések az elmúlt évtizedekben ismétlődően előfordultak, legutóbb az 1973-as évben és az 1974-es év elején. A korlátozó intézkedések eredményeként rendszerint lelassul az áremelkedés üteme – ez alól csak az 1973–74-es évek jelentenek kivételt – de ezzel együtt megtorpanás, vagy visszaesés is bekövetkezik a termelésben és a beruházásokban.

Mivel a meginduló és gyorsuló infláció visszafogása az üzleti tevékenység korlátozására, a termelés és a beruházások visszafogására vezet, a termelésben és a beruházásokban ciklikus hullámozás figyelhető meg. Ezzel együtt a profit hányada és rátája is ingadozik, hasonlóan a klasszikus ciklushoz.

A chicagói iskola, élén Milton Friedmannal a gazdasági élet hullámozásait éppen azzal magyarázza, hogy a költségvetési és pénzügyi szervek vagy túl nagy ösztönzést adnak a gazdaságnak, vagy túlságosan visszafogják a gazdasági fejlődést. Azaz, a visszaesésekért magát az állami gazdaságpolitikát teszi felelőssé. Helyesebbnek véli ezért a gazdasági fejlődés számára évről évre változatlan lehetőséget biztosítani. Ha a termelési adottságok évi átlagban 4%-os növekedést tesznek lehetővé, akkor a pénzügyi szerveknek évi 4%-os állandó ütemben kellene növelni a pénzkínálatot: a chicagói iskola szerint ennél jobb megoldás nincs, ez úton közel egyenletes és infláció nélküli gazdasági fejlődés volna biztosítható.

Semmi okunk nincs annak kétségbe vonására, hogy az állami gazdaságpolitika túlfűtött boomot, vagy válságot okozhat. Nagyot hibáznánk, ha a termelés hullámszárait kizárólag az állami gazdaságpolitikától független tényezőkkel igyekeznénk megmagyarázni és az állam szerepét legfeljebb az ilyen hullámszások korlátozásában látnánk. Az állami gazdaságpolitikának a termelés hullámszárait kiváltó hatására lengyel Kalecki is rámutatott. Szerinte válság idején – gyakran a dolgozó tömegek nagy nyomására – az állam expanzív gazdaságpolitikába kezd – nagy költsékezést hajt végre a deficit-finanszírozás segítségével. A foglalkoztatottság növekedése alapján erőteljes áremelkedés bontakozik ki – ezt végül is szükségszerű visszafogni – másrészt a tőke számára hamarosan kedvezőtlen helyzet jön létre: a bérhányad megnő, a bérből élők pozíciója erősödik, ez fenyegető perspektíva a tőke számára. Emiatt és a gyorsuló infláció miatt elkerülhetetlen a költségvetési deficit csökkentése, restriktív gazdaságpolitika lép életbe. A korlátozó intézkedések miatt létrejövő hullámszást Kalecki „politikai természetű gazdasági ciklus”-nak nevezte, amelyben a válság általában enyhe lefolyású és rövid időtartamú.

Ami Friedman, illetve a chicagói iskola javaslatát illeti: aligha valószínű, hogy a pénzkínálat egyenletes növelésére irányuló törekvással a gazdasági hullámszásokat meg lehetne szüntetni. Először: a pénzmennyiség állandó, mondjuk évi 4%-os növekedése mellett is bekövetkezhet 4%-nál jóval gyorsabb, az egyensúlyi növekedési ütemet meghaladó fellendülés. A pénz forgási sebessége ugyanis nem változatlan, tehát a pénzforgalom 4%-nál sokkal gyorsabban nőhet. Másodszor: a chicagói iskola érvelése mögött ott rejlik az a feltevés, hogy a tőkés gazdaság immanens tendenciája a teljes foglalkoztatottság felé törekedjen. A gyakorlatban ez a feltevés hibásnak bizonyult. A gazdasági fejlődés tényleges üteme az említett 4%-nál jóval alacsonyabb is lehet: egyedül a pénzmennyiség egyenletes növelésére irányuló törekvés a gazdaság egyenletes növekedését nem garantálja. Hanem: értelmetlen dolog volna Friedmannak azt az állítását tagadni, hogy az állam konkrét gazdasági tevékenysége destabilizációs tényező is lehet, a gazdaságban túlfűtöttséget és visszaesést is kiválthat.

Nálunk igen gyakran elkövetett hiba a visszaeséseket akkor is a túltermeléssel magyarázni, amikor az a valóságban nem következett be. Természetesen túltermelés bizonyos ágazatokban és bizonyos termékcsoportokban mindig létrejöhet, gazdasági válságot azonban nemcsak az általános túltermelés okozhat. Még a klasszikus típusú gazdasági válságok esetében sem feltétlenül ez vezet visszaesésre, a válság kibontakozásához ugyanis elegendő, ha a beruházások ritmikus hullámszára során a felhalmozás aránya a nemzeti jövedelemhez, a bruttó beruházások aránya pedig a végermékértékéhez képest csökkenni kezd. Vagyis: a gazdasági válság nem mindig kapcsolódik egybe fogyasztáshiánnyal, még a periodikus gazdasági válság sem. Az infláció felgyorsulását lefékező restriktív intézkedések miatt bekövetkező megtorpanások sem minősíthetők túltermelési válságnak és az így létrejövő megtorpanások, visszaesések nem a fogyasztáshiány bizonyítékai. A II. világháborút követő eddigi legnagyobb arányú visszaesés, az 1974–75-ös gazdasági válság előtt a legtöbb országban gyorsabban emelkedtek a megrendelések, mint a termelési és készárúkészletek. Ugyanekkor a termelői kapacitások kihasználtsági foka erőteljesen emelkedő irányzatú volt. Természetesen, a válság idején a készletek a megrendelésekhez viszonyítva már nagyon megemelkedtek, az utóbbiak dinamikája az

előbbiek alá esett. Ez azonban bármilyen fajta visszaesés következménye, a lényeges dolog az, hogy mi történik a visszaesés bekövetkezését megelőzően. Az 1974-es év előtt – és részben még az 1974-es évben is – inkább a készletek relatív csökkenése volt megfigyelhető. Az 1974–75-ös válságot megelőző évekről készült statisztikai felmérések nem termelői kapacitás-feleslegekről, hanem gyakran a termelésben jelentkező szűk keresztmetszetekről számolnak be: ezek megkönnyítették az inflációs áremelkedés gyorsulását a gazdasági válság kibontakozása előtt.

Ezek a tapasztalati tények ezt sejtetik: a II. világháborút követő legnagyobb méretű és kiterjedésű gazdasági válság az 1974–75-ös, nem minősíthető túltermelési válságnak. Ehhez máris hozzáteszem: nem minősíthető klasszikus típusú periodikus gazdasági válságnak sem, egyebek közt azért, mert létrejött és lefolyása – legalábbis a nyugat-európai tőkés országokban és Japánban – nem érhető meg a világpiacon árröbbanás hatásának figyelembevételével. Ezzel egyúttal a fejlődő országok egyes csoportjai politikai és gazdasági önállósodásának, gazdasági intézkedéseinek a válságmechanizmusra gyakorolt hatását is elemezhetjük.

A gyorsuló inflációs áremelkedést a tőkés országok 1973-tól kezdve restriktív intézkedésekkel igyekeztek lefékezni. Ennek megfelelően a prognózisok 1974-re a növekedés ütemének lelassulásával vagy a termelés megtorpanásával számoltak, nagyjából olyanal, amilyen az 1970-es évben a tőkés országok jelentős részében bekövetkezett. Nem lehet megmondani, hogy magának az inflációs spirálnak ez a fékezése milyen eredményre vezetett volna a termelésben, a foglalkoztatottságban és az áralakulásban. Közbejött az 1973–74-es árröbbanás, ami lényeges szerepet játszott mind az 1974–75-ös világgazdasági válságban – ezen belül a termelés csökkenésében – mind pedig az inflációs áralakulásban. Az 1974–75-ös válság részben az infláció lefékezése végett megelőzően életbe léptetett restrekción és részben az árröbbanás következménye volt. Az utóbbi nélkül a válságban lezajló folyamatok meg sem érhetők.

A világpiacon árröbbanás közvetlen következményeként a kőolajat és nyersanyagot importáló fejlett tőkés országok „terms of trade” indexe esett – Japánban pl. 1973-hoz képest 1974-ben 100-ról 80,4-re, 1975-ben pedig 72,6-ra – ami csaknem mindegyik országban a külkereskedelmi és folyófizetési mérleg nagyarányú passzívumát váltotta ki. Ez több okból erősítette a már meginduló recessziót. *Először:* folytatni kellett a már életbe léptetett restriktív gazdaságpolitikát, amelynek közvetlen rendeltetése az infláció visszafogása volt. Az infláció mérséklése ugyanis a magas diszkontlábbal együtt segíti a külkereskedelmi és folyófizetési-mérleg egyensúlyának helyreállítását. Az 1974-es évben a fejlett tőkés országok kormányai inkább a külkereskedelmi mérleghiány felszámolását és az infláció megfékezését tekintették fő feladatuknak, ennek rendelték alá a munkanélküliség csökkentését. A külső egyensúly először nagyobb gondot okozott, mint a munkanélküliség. *Másodszor:* a gyorsan növekvő nyersanyag- és kőolajimportárak miatt az iparvolumen visszaesett – elsősorban a nyersanyag- és kőolajimport. Mivel az import és a termelés alakulása között szoros összefüggés van, a termelésnek vissza kellett esnie. *Harmadszor:* a kőolajárak megötszöröződése egyes ágazatok – elsősorban a gépkocsiipar – termelését egészen közvetlenül és kedvezőtlenül befolyásolta, ennek visszaesése hozzájárult a kibontakozó válság elmélyüléséhez. *Negyedszer:* mindegyik ország az export

növelésére és a külső egyensúly helyreállítására törekedett, de a restriktív intézkedések, illetve az árrobbanás destabilizáló hatása a gazdasági fejlődést és ezzel az import növekedését mindenütt visszavetette, egészében az importvolumen csökkenése következett be. Emiatt a fejlett tőkés országok exportja is csökkent – bár kisebb mértékben, mint az import – ezt az olajtermelő országok gyorsan növekvő importja magyarázza, – a csökkenő exportvolumen ugyancsak visszavetette a termelést, válságra vezetett. *Ötödször:* a legtöbb fejlett tőkés országban nagyarányú külkereskedelmi mérleghiány jött létre 1974-ben és ugyancsak 1974-ben alig nőtt, vagy pedig csökkent a költségvetés deficitje – esetenként a költségvetés aktív egyenlegű volt. Emiatt a megelőző évhez képest esett a realizált profit nagysága és aránya. Az így mérséklődő árrés a várakozásokat kedvezőtlenül befolyásolta, ez is a beruházások csökkentésére készítetett, vagyis a válság elmélyítését, a termelés esését idézte elő.

Az 1973–74-es világgpiaci árrobbantás tehát a már korábban életbe léptetett restriktív intézkedések *mellé* lépett, egymás hatását erősítették. Ezért utólagosan megítélve nem is olyan meglepő, hogy az 1974–75-ös válság a II. világháborút követő periódus legmélyebb és leghosszantartóbb válsága lett. Fontos tudni, hogy kibontakozása és lefolyása nem szorítható bele a klasszikus válságmechanizmus sémájába. Igaz, magában a *válságban* kimutatható a megrendelések lemaradása a készletek növekedése mögött, a válság idején nőtt a munkanélküliség, a termelői kapacitás kihasználatlanság, ezek a beruházások. De mindezeknek be kell következnie *mindenfajta* gazdasági válságban, még az olyanban is, amelynek a kirobbanásában semmiféle fogyasztáshiány nem játszik szerepet. Ami nagyon fontos: az 1974–75-ös válság idején olyan folyamatok is lezajlottak, amelyek érthetetlenek maradnak, ha a klasszikus válságmechanizmus és különösen a túltermelési válságok sémája alapján próbálnánk magyarázatot adni rájuk. Érthetővé válnak viszont akkor, ha azokat a klasszikus ciklus-sémától elszakadva a világgpiaci árrobbanással hozzuk összefüggésbe.

Ismeretes, hogy a II. világháború után bekövetkezett visszaesések, megtorpanások egyik sajátossága volt, hogy – bár alacsonyabb ütemben – de az egész időtartamuk alatt folytatódott az inflációs áremelkedés. Ismerve a II. világháború után kialakult belső pénzügyi rendszer természetét, a monopóliumok árpolitikáját, a nominálbér-mozgást meghatározó tényezőket, valamint a II. világháború óta bekövetkezett visszaesések, megtorpanások rövid időtartamát és enyhe lefolyását, ezt mondhatjuk: ebben semmi érthetetlen nincs. De 1974–1975-ben az általános árszínvonal teljesen szokatlanul alakult! Az áremelkedés üteme ugyanis a megelőző és folytatódó restriktív intézkedések ellenére a válság kibontakozásakor jelentősen felgyorsult. Meglepő módon ez az ütem sok országban akkor kezdett csökkenni, amikor a termelés esése megállt, és a termelés újból *emelkedni* kezdett. Az árszínvonal tehát az eddig megszokotthoz képest megfordítva alakult, növekedése gyorsult amikor lassulnia és lassult amikor gyorsulnia kellett volna. Véleményem szerint ez a különös mozgás akkor érthető meg, ha tudomásul vesszük: az 1974–75-ös válság kibontakozásában kiemelkedő jelentősége volt a világgpiaci árrobbanásnak. Az inflációs áremelkedés felgyorsulásának ugyanis a következő okai voltak:

a) Közvetlen inflációs tényezőnek tekinthető a kőolaj és a nyersanyagok árának ugrásszerű emelkedése, mert ezek ára beépül a legtöbb áru önköltségébe. Ez egyfajta

költséginflációt hozott létre. A monopóliumok az emelkedő nyersanyag- és energiaárakat a vásárlókra igyekeztek áthárítani — erre monopolista pozíciójuk alapján lehetőségük van — az úgynevezett profithányad csökkenését ugyanis mindenképpen igyekeztek megakadályozni.

b) Az inflációs áremelkedés felgyorsulásának közvetett oka volt a külkereskedelmi mérleg passzívuma, vagy annak megnövekedése, továbbá az egyes országoknak az a törekvése, hogy ezt a passzívumot megszüntessék. Mivel a külkereskedelmi cserearányok nem álltak helyre, a külkereskedelmi deficit csökkentése részben az exportvolumennek az importvolumenhez képest gyorsabb növelésével volt biztosítható. A belső felhasználásnak tehát a termelés alá kellett esnie. Ha az egy keresőre jutó nominálbérek a termeléshez és a nem belső felhasználáshoz igazodnak — márpedig ezek politikai tényezők miatt is a termeléshez igazodtak —, akkor az exportvolumennek az importvolumenhez viszonyított megnövekedése az általános árszínvonalat emeli. Ennek legalább akkora volt a jelentősége, mint a nyersanyag- és energiaáremelkedés közvetlen inflációs hatásának. Minél nagyobb a külkereskedelmi forgalom részaránya, annál nagyobb az ilyen alapú infláció valószínűsége.

c) Az egy keresőre jutó nominálbérek szintje, vagy a korábban kialakult növekedési üteme nem maradt változatlan, az imént említett két tényező miatt az átlagos nominálbér-növekedés felgyorsult. A gyorsuló áremelkedés a reálbérek lenyomása irányába hatott. Ebbe a bérből élők nem nyugodtak bele, a szakszervezetek is a nominálbérek gyorsabb emelését követelték. A fokozódó bérharcot követte ugyan a nominálbérek, de nem a reálbérek gyorsuló emelkedése. Legalábbis a bérből élők összes bérének reális vásárlóereje nem nőtt, hanem csökkent, ez a termelés esése mellett nem is történhetett másként. A gyorsuló nominálbér-növekedés viszont hozzájárult a bér-ár spirális további kibontakozásához, ennek is része volt az általános áremelkedés felgyorsulásában.

Világszerte fejtörést okozott és sok vitát váltott ki, hogy a világpiacon árrobbanásnak mekkora szerepe volt az infláció felgyorsulásában. Természetesen nem igaz, hogy a mind sebesebb áremelkedés egyedüli oka az árrobbanás volt. De jelentős volt az inflációban játszott szerepe, sőt a tapasztalatok azt bizonyítják: képes volt túlkompenzálni a korábbi restriktív állami intézkedések inflációt mérséklő hatását. Úgy tűnik, Európában és Japánban az 1974–75-ös válságra elsősorban a világpiacon árrobbanás nyomta rá a bélyegét és nem az egyes országok kormányainak az előzőleg foganatosított konjunktúrát korlátozó intézkedései.

Maga az árrobbanás nem okozhat tartósan gyors ütemű inflációt. Az egyszeri nyersanyag és energia áremelés egyszeri ugrást idéz elő az általános áremelkedés ütemében. Hasonlót mondhatunk a belső felhasználásra fordítható áruknak a termelt GDP színvonal alá eséséről: ez áremelkedést okoz, megemeli az infláció ütemét, de ha a belsőleg felhasználható árumennyiségnek a lemaradása a termelt GDP mögött nem növekszik tovább — és e lemaradás megmarad — fennmarad a jóval magasabb árszínvonal is, de az árrobbanás nem okoz további áremelkedést. (Ha a belsőleg felhasználható termékek volumene ismét a termelt GDP szintjére emelkedne, akkor — ceteris paribus — az árszínvonal az eredeti színvonalra esne.) A folytatódó áremelkedés ezentúl más tényezőkkel, pl. a nominálbérének a termelékenységnél gyorsabb emelkedésével, vagy a növekvő költségvetési deficittel magyarázható. Ezért, ha az inflációs áremelkedés ütemét

1973-tól, tehát a válság előtti évtől 1975-ig ábrázoljuk, az infláció ütemének alakulását reprezentáló görbe sok országban a teve púpjához hasonló formát ír le. A legmarkánsabb ilyen „púp” japán adatok alapján figyelhető meg: inflációs rátája az 1973 év elejei közel 9%-ról 1974-re 23–25%-ra emelkedett és 1975 végére újból 9%-ra esett. Ez idő alatt – 1974. I. negyedétől 1975. II. negyedévéig – az ipari termelés 20%-kal csökkent. Ez a mozgás nem véletlen, hiszen Japán a feldolgozott nyersanyag és energia túlnyomó részét importálja, így a világpiacon árhoobbanás mind a japán gazdasági fejlődésre, mind a belső inflációs folyamatra egészen közvetlen hatást gyakorolt.

Különösen alakult az 1974–75-ös válságban a jegykibocsátó bankok diszkontlába is. A klasszikus periodikus gazdasági válságban – amint a termelés csökkenni kezd – az anticiklikus gazdaságpolitika előírásainak megfelelően a jegykibocsátó bank diszkontlábát csökkenteni kell, a válság végén pedig a diszkontláb emelkedése tapasztalható. Nem így történt az 1974–75-ös válságban: a válság előtt, 1973-ban szinte mindenütt meredeken emelkedtek a diszkontlábak, ez természetes velejárója az inflációs áremelkedésnek és az inflációs boomot megfékezni igyekvő gazdaságpolitikának. Csakhogy, a diszkontlábak nem csökkentek mindjárt a válság bekövetkezése után, sőt, egyik-másik országban még további emelésük következett be. Ennek egyik közvetlen oka az infláció felgyorsulása, ami – az imént hangsúlyoztam – nem érthető meg a világpiacon árhoobbanás inflációs hatása nélkül. Természetes dolog, hogy a nominális kamatláb a gyorsuló infláció esetén nem csökken a válság ellenére sem: a gyorsuló infláció még a magas nominális diszkontlábát is negatív előjelű reális kamatlábbá teheti. A másik közvetlen a diszkontlábak csökkentését akadályozó tényező a fejlett tőkés országok többségének az a törekvése, hogy elősegítse a rövid lejáratú tőkek importját. A magas diszkontláb elősegíti a tőkeimportot és megkönnyíti a folyófizetési mérleg nagyarányú passzívumából eredő gazdasági nehézségek átvészelését. Nagyon tanulságos, hogy a nominális diszkontlábak általában akkor kezdtek csökkenni, amikor az inflációs ráták esni kezdtek, és azután, amikor már a termelés csökkenése megállt, és a fizetési-mérleg-pozíciók nem romlottak tovább. A dolog lényege: ha az 1974–75-ös válságot nem mint periodikus túltermelési válságot kezeljük, hanem mint olyan válságot, amelynek kibontakozásában és lefolyásában – főként Európában és Japánban – döntő szerepet töltött be a világpiacon árhoobbanás, az árszint és a diszkontlábak „rendhagyó” alakulása teljesen érthetővé válik. Ekkor az árak és a kamatlábak alakulásáról nemcsak azt mondhatjuk, hogy azok a válság lezajlásának „sajátos” jellemzői voltak, hanem ezt is: az 1974–75-ös válság természetéből következően az inflációnak a válság idején gyorsulnia, a restriktív gazdaságpolitikai intézkedéseknek pedig – egy ideig – nem enyhülniük, hanem szigorodniuk kellett. Ezzel azonban el is szakadunk a klasszikus válságmechanizmus sémájától, vagyis elismerjük: sokféle gazdasági válság következhet be.

Összefoglalva: ha a termelés ciklikus alakulásának a termelés bármely okból bekövetkező hullámzását tekintjük – vagyis ha a ciklus fogalmát nem szűkítjük le a klasszikus, a beruházások önmozgásán alapuló ciklusra – a jelenkori kapitalizmusban érvényesülő gazdasági ciklus fontos sajátosságaiként nézetem szerint a következők említhetők:

a) A termelésnek a beruházások önmozgásán alapuló ingadozásai – ha ilyenek egyáltalán érvényre jutnak – csak kisebb mértékűek lehetnek: az ilyen okból bekövet-

kezett válság mélységét az állami szektor lényeges mértékben csökkenti. Hasonló hatása van a válságra rugalmatlanul reagáló terciér szektor súlybeli növekedésének, amely a fejlett tőkésországokban a munkaerők jóval több mint felét foglalkoztatja.

b) A termelés és a beruházások ingadozásait ma nem elég a megelőző visszaesésből vagy fellendülésből levezetni, vagyis ezeket nem magyarázhatjuk egyszerűen úgy, mint az inga lengését a megelőző lengésből, vagy mint a hintaszék billenését a megelőző billenésből. A mai kapitalizmusban az ingadozásokat nagyon gyakran speciális tényezők befolyásolják vagy indítják el, jóval gyakrabban, mint a XIX. századi kapitalizmusban vagy századunk első harmadában. Ilyenek: helyi háborúk, politikai tényezők, speciális belső és külső gazdasági, pénzügyi, inflációs tényezők, illetve az ezekkel kapcsolatos állami intézkedések, amelyek ösztönző vagy visszafogó hatásúak lehetnek. Az ingadozásokat ma sokkal kevésbé érthetjük meg egyetlen tényező hatása alapján. Többnyire nem az úgynevezett „visszhanghatással” van dolgunk, vagyis a gazdaság hullámmzásai nem egyszerűen és nem csupán egy korábbi hullámmzás utóhatásaként jönnek létre.

c) Az ingadozásokat előidéző tényezők jelentős részénél – kivéve a stop-go ciklusokban az infláció periodikus felgyorsulását és visszafogását – nem állapíthatunk meg szabályszerűséget. Tipikus példa erre a világgpiaci árrobbanás, vagy a helyi háborúk kirobbanása. Az egyes tényezők nem váltanak ki szabályszerű időközökben válságot, mégis sok speciális, hullámmzást okozó tényező közül valamelyik aránylag rövid időközön belül hatni kezd, ezért a hullámmzások elég gyakoriak, *de nehezen prognosztizálhatók*. Könnyen érhető, hogy a beruházások önmozgásán alapuló „visszhanghatás” sokkal könnyebben prognosztizálható, mint pl. a világgpiaci árrobbanás bekövetkezése és annak újratermelési következménye.

d) A beruházások önmozgásán nyugvó klasszikus ciklus nagyon háttérbe szorult, mégsem szűnt meg teljesen. Bármely okból következik be ugyanis visszaesés, tendencia érvényesül a beruházásoknak a visszaesést követő gyors növekedésére és ezzel a klasszikus periodikus gazdasági válság kibontakozására. Más kérdés, hogy ezt a mozgást a politikai és speciális belső és külső gazdasági tényezők gyakran megzavarják. Mégis előfordulhat, hogy egy soron következő visszaesés a megelőző válság visszhanghatásaképpen jön létre. (Ennek elmélyülését az állam gazdasági tevékenysége rendszerint akadályozza.)

e) Mivel a nagyarányú állami szektorral, mint állandóan meglevő adottsággal kell számolnunk, és mert éppen a klasszikus típusú válság idején maradhatnak az állami költségvetési kiadások stabilak; éppen az ilyen válságok alkalmával van lehetőség ösztönző gazdaságpolitika folytatására, a klasszikus típusú válságok – ha ilyenek bekövetkeznek – szükségképpen enyhe lefolyásúak. Paradox módon éppen az állami tevékenységre, vagy a külső gazdasági és politikai tényezőkre visszavezethető válságok lehetnek súlyosabbak. Jó példa erre az 1974–75-ös világgazdasági válság.

f) A ténylegesen bekövetkező gazdasági válságok mindig lehetnek különböző típusúak, soha nem lehetett azokat egyetlen sémába beleszorítani. Ez a megállapítás elsősorban a II. világháborút követő megtorpanásokra, visszaesésekre vonatkoztatható, amikor mélyreható változások mentek végbe mind az egyes tőkésországok belső gazdaságában, mind pedig a nemzetközi, gazdasági és politikai viszonyokban. Ennek megfelelően a II. világháború után a válságok, visszaesések több sajátos vonással tűnnek ki.

mint a korábbiak. Létrejöttükben fontosabb szerepük van az úgynevezett exogén tényezőknek. Még fontosabb leszögezni azt, hogy a ténylegesen lezajló válságoknak nem egyetlen közvetlen okuk van: helytelen mindegyik visszaesés okaként a termelés és fogyasztás ellentmondását megjelölni. A visszaeséseknek ma is megvan a szoros kapcsolatuk a kapitalizmus gazdaságával, a tőkés profitérdekkel, a tőkés gazdaság belső ellentmondásaival. Ezek azonban nagyon sokféle áttételen keresztül vezetnek visszaesésekre, nem feltétlenül a termelés és fogyasztás ellentmondásán keresztül. Természetesen, mindegyik válságban nő a munkanélküliség, mindegyikben csökken a termelés és még jobban a beruházás, csökken vagy stagnál a lakosság fogyasztása. Egy dolog azonban, hogy mik a következményei a különböző típusú válságoknak, és más dolog, hogy mi az egyes válságok közvetlen kiváltó oka.

Fontos tudomásul venni, hogy a klasszikus típusú periodikus gazdasági válságok, és ezekkel összefüggésben a klasszikus újratemelési ciklus háttérbe szorultak. Ez nem jelenti, hogy a tőkés gazdaság stabilizálódott: a nem klasszikus típusú válságok gyakoribbá válása éppen a destabilizáció kifejeződése lehet. Ez már csak azért is így van, mert ma nem a klasszikus típusú válságok sorolhatók a mélyebb válságok közé. Azt, hogy az egyes visszaeséseknek különböző kiváltó okai lehetnek, azért is fontos tudomásul venni, mert ez rászorít a különböző válságot kiváltó tényezők mélyebb elemzésére. Erre szükség van egyebek közt azért, mert az segíti a válságokban lezajló folyamatok megértését, de az egyes – nem klasszikus típusú – válságok várható lefolyását is. Ma már egy újabb drasztikus nyersanyag- és kőolajár-emelés hatása sokkal kevésbé lepné meg a közgazdászokat, mint az 1973–74-es árobbanás és következményei.

Hiba volna hallgatni arról, hogy a szocialista országok gazdaságában is megfigyelhetők ütemingadozások elsősorban a beruházásokban, de a termelésben is. Ezek részben belső gazdasági okokra vezethetők vissza, közvetlenül arra, hogy a szocialista országok konkrét gazdasági körülményei között általános gondot okoz a beruházási túlfűtöttség és ezzel összefüggésben a beruházási elkötelezettség ismételt túlszaladása a beruházási kapacitások növekedéséhez képest. Ezért az irányító hatóságok ismételten a beruházások visszafogására kényszerülnek: a beruházási teljesítés végül is nem nőhet gyorsabban a beruházási kapacitások bővülésénél. Így a beruházásokban nem egyenletes fejlődés, hanem hullámvész figyelhető meg. Ez a hullámvész egészen más alapon nyugszik, mint a tőkés országok klasszikus ciklusmechanizmusában a beruházások ingadozása, de a beruházások erőteljes ütemingadozása nálunk is megfigyelhető. Témánk szempontjából azonban nem az imént említett endogén természetű ingadozások az érdekesek, hanem a tőkés országok ciklikus ingadozásának és főképpen gazdasági válságainak hatása a mi gazdasági fejlődésünkre.

Távolról sem vagyunk abban a helyzetben, hogy a kapitalista országokban létrejövő gazdasági kríziseket páholyból szemlélhetjük. Ezeknek hatásától csak akkor függetleníthetnénk magunkat, ha nem volnának velük gazdasági kapcsolataink, illetve e kapcsolatokat visszafejleszthetnénk. A dinamikus fejlődés, valamint a hatékonyság javításának követelményei viszont nem a gazdasági elzárkózást, hanem a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szélesítését írják elő, nemcsak a szocialista, hanem a tőkésországokkal is. Ezért gazdasági fejlődésünk dinamikája részben saját belső gazdasági tevékenységünkötől,

a világgazdasági feltételekhez való alkalmazkodóképességünkötől, de magától a világgazdasági konjunktúra konkrét alakulásától is függ. Egyéb feltételeket adottnak véve a mi dinamikánk is nagyobb lehet akkor, ha a tőkés világgazdaság a konjunktúra állapotában van, a gazdasági válság viszont dinamikánkat rontja. Egészen nyilvánvaló ez, ha az 1974–75-ös világgazdasági válság következményeit vesszük szemügyre.

Gyakran hangoztatott tétel volt, hogy a szocialista országokban a termelés töretlenül fejlődik akkor is, ha a tőkés országokban válság van. Valóban, ha csak az összehasonlító áras termelési adatokat vizsgáljuk, 1975-ig a lényegében töretlen gazdasági fejlődés tűnik szembe. Hazánkban a nemzeti jövedelem átlagos évi növekedési üteme 1973-tól 1978-ig 5,3%-ra rúgott – 1968-tól 1975-ig 6,2%-os volt. Az 1974–75-ös világgazdasági válság ideje alatt pedig a termelt nemzeti jövedelem két év alatt 12%-kal emelkedett, s ugyanekkor a legtöbb tőkés országban a termelés csökkenése volt megfigyelhető. Ezek azonban csak a *termelési* adatok! Nem tekinthetünk el a külkereskedelmi cserearányok romlásától, a romló cserearányok mellett folytatott külkereskedelemtől, vagyis attól, hogy a nemzeti jövedelem reálértéke jóval elmaradt a termelés növekedése mögött. Ha számításba vesszük, hogy külkereskedelmi cserearányaink mintegy 20%-kal romlottak, akkor kiderül, hogy a két év alatt számítható 12%-os nemzeti jövedelem-növekedés csak papíron van meg. A 20%-os cserearányromlás azt jelenti, hogy a külkereskedelmi mérleget az importnál 25%-kal gyorsabban növekvő exportvolumennel lehetett volna helyreállítani, és csak ezután volna elegendő az export- és importvolumen egyforma ütemű növelése. Tekintettel arra, hogy az export és import külön-külön megközelíti a nemzeti jövedelem 50%-át, a cserearányromlás kétévi nemzeti jövedelem-növekményt vitt el, ami egyenértékű azzal, mintha a nemzeti jövedelem 1974-ben és 1975-ben egyáltalán nem nőtt volna.

Igaz, a cserearányromlásból származó veszteség és a gazdasági válság két különböző dolog, a gazdasági válságnak hazánk gazdaságára gyakorolt hatását nem egyszerűen a cserearányromlás jelzi. De az is vitathatatlan, hogy „terms of trade” indexünk romlásához a gazdasági válság is hozzájárult, és a lényegében változatlan szerkezetű termelésünk töretlen fejlődésének is része van a cserearány esésében. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az 1974–75-ös válság lefolyására döntő hatást gyakorolt a világgazdasági árobbanás. Ebben a válságban a komparatív előnyök világszerte átrendeződtek, a versenyfeltételek megváltoztak. Ez a válság parancsolóan írta elő minden ország számára termelési szerkezetének nagyobb, vagy kisebb mérvű átalakítását. Utólag már könnyebb megállapítani, hogy nekünk is előnyösebb lett volna már a válság idején nagyobb súlyt helyezni a termelési szerkezet változtatására, mint a termelés növekedési ütemének fenntartására. Utólag kiderült: a termelés növekedési ütemét mi is csökkenteni kényszerülünk, azt a szerkezeti átalakításnak kell alárendelni.

A gazdasági válságok több vonatkozásban hátrányosan érintik a mi gazdaságunkat, fontos hátrányos hatásuk mérséklése. Elég nagy biztonsággal állítható, hogy gyakran célszerűbb a világgazdasági alkalmazkodóképesség javítása érdekében a növekedés üteméből engedni. Ezen a téren is nagyobb rugalmasságra kell törekednünk.